

FTAMP 03.20.00

ЖОҢҒАР БАСҚЫНШЫЛЫҒЫ КЕЗІНДЕ ҚОЛ БАСТАҒАН СЕМЕЙ – ЕРТІС Өңірінің Батырлары

Гульнур А.Абенова¹, Қуаныш. А. Нұрғазы^{2*}

Семей қаласының Шәкәрім атындағы Университеті (Семей, Қазақстан)

E-mail: ¹ab.gulnur@mail.ru, ^{2*}history.kazakhstan@yandex.ru

 <https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>

 <https://orcid.org/0009-0004-8438-2188>

Аңдатпа. Мақалада жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Семей – Ертіс өңірінің жоңғарларға қарсы күресі, ел басқарған хандар мен батырлардың ролі және олардың қазақ халқының бірлігін нығайтуға қосқан үлесі талданады. Сонымен қатар қазақ батырларының елінің тәуелсіздігі мен жерін қорғаудағы сыртқы басқыншылыққа қарсы тұруға қосқан ерлік істері шежіре деректеріне сүйене отырып сараптауға тырыстық. Жоңғар басқыншыларына қарсы әскери қимылдарға белсене қатысқан Семей – Ертіс жауынгерлерінің әскери ерліктері, әлеуметтік ролі мен қазақ халқының қоғамдық санаға әсерін бағалауға мән берілді. Мақалада шежіре, аңыз-әңгімелер, фольклор сияқты тарихи дерек көздер, сонымен қатар қазіргі тарихи зерттеулердің нәтижелері пайдаланылған. Зерттеудің әдістемелік негізі тарихи-салыстырмалы талдау, тарихи-генетикалық әдіс және жүйелік талдау әдісі болды. Зерттеу нәтижесінде Семей – Ертіс жауынгерлері қазақ халқының бірлігін нығайтуда маңызды рөл атқарғаны анықталды. Олар тек әскери қолбасшылар ғана емес, сонымен бірге өз отандастарын азаттық үшін күресуге баулитын рухани тәлімгер болды. Олардың ерліктері қазақтың ұлттық болмысының қалыптасуына және тарихи жадын сақтауға ықпал етті. Жоңғар шапқыншылығы жағдайындағы Семей – Ертіс батырларының рөліне жан-жақты талдау жасауында. Еңбекте алғаш рет Семей – Ертіс жауынгерлері қатысқан соғыс қимылдары туралы деректер жүйеленіп, олардың қоғамдық санаға ықпалы талданады. Зерттеу нәтижелері тарихшыларға, этнографтарға, сондай-ақ Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын қалың оқырманға пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: Семей – Ертіс батырлары, Жоңғар соғысы, Қазақ батырлары, Қазақстан тарихы, Қазақтың батырлары, Қазақстанның Халық Батырлары, Қазақ хандығы, Жоңғар хандығы.

Кіріспе

Қазақ батырларының ролі қазақ халқының тарихындағы ең бір өзекті мәселенің бірі болып табылады. Жоңғар шапқыншылығы кезінде Семей – Ертіс батырлары – өз Отанының тәуелсіздігі үшін күресте ерлік пен қаһармандық көрсеткен қазақ халқының жарқын өкілдері. Олардың ерліктері ұрпақтан-ұрпаққа аңызға айналған. Бұл тақырып тарихи зерттеулерде бірнеше рет көтерілгеніне қарамастан, Семей – Ертіс батырлары қызметінің көптеген аспектілері әлі де жеткілікті зерттелмеген. Жоңғар басқыншыларына қарсы күрестегі ролін жан-жақты талдау. Қазақ батырларының әлеуметтік шығу тегін, қатысқан соғыс қимылдарын, қазақ халқының қоғамдық санасына ықпалын зерттеу тарих ғылымының парызы.

Жоңғар шапқыншылығы санды қилы сынақ кезеңдерінде қазақ халқының бірлігін нығайтуда шешуші рөл атқарды. Олардың қоғамдық сана мен халық бірлігіне әсері сан қырлы болды. Батырлар ерліктің, батырлықтың, туған жерге деген адалдықтың бейнесі болды. Олардың ерліктері жерлестерін азаттық үшін күреске шабыттандырды. Түрлі рулар мен тайпалардың батырлардың төңірегіне топтасуы қазақ халқының бірлігін нығайтуға ықпал етті. Батырлар көбінесе әскери жасақтарды басқарды, қорғанысты үйлестіріп, партизандық

әрекеттерді ұйымдастырды. Кейбір батырлар қазақ руларының саяси өмірінде маңызды рөл атқарып, сыртқы қауіп-қатерге қарсы күштердің бірігуіне үлес қосты.

Қазақ елінің қиын-қыстау кезеңдерінде еркіндікке, елдікке, бірлікке шақырған атақты батырларының халық қаһармандарының өнегелі өмірлерін еске алу, оларды болашақ ұрпақтарымызға үлгі ету соңғы жылда ұлттық зерденің қандай дәрежеде екенін көрсетсе керек. Қазақтың үш жүзінің басын біріктіріп, елдің бірлігін, мемлекеттігін сақтауға тарихта айтарлықтай орын алған хан Абылай сынды қолбасшы, батырларының бірі - Қабанбай сияқты бабаларымыз халқымыздың тәуелсіздігі үшін күрескен тұлғалар. Сондықтан батырлардың қоғамдағы орнын қазіргі уақытта ұлттық тарихымызды жаңа көзқарастар негізінде қайта жазу және Отан тарихының түйінді мәселелерін анықтау және зерттеу өте маңызды.

Материалдар мен әдістер

Батырлардың әскери ерліктері, әлеуметтік рөлі және тарихи оқиғалардың барысына ашып көрсету. Жоңғар шапқыншылығы жағдайындағы Семей – Ертіс батырларының рөліне тұтас баға беріледі. Сондай-ақ жаңа мұрағаттық материалдар мен тарихи талдаудың заманауи әдістерін пайдаланды.

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Семей – Ертіс батырларының рөлі сияқты бай және көп қырлы тақырыпты зерттегенде тарихи зерттеудің әртүрлі әдістерін біріктіретін кешенді тәсілді қолдану қажет. Шежіре, аңыз-әңгімелер, тарихи әңгімелер, мұрағат құжаттары сияқты жазба дереккөздерді зерттеу. Бұл әдіс тарихи оқиғаларды қайта құруға, әскери әрекеттердің хронологиясын анықтауға, батырлардың әлеуметтік жағдайын және олардың басқа тарихи тұлғалармен байланысын анықтауға мүмкіндік береді. Семей – Ертіс жауынгерлеріне арналған халық ертегілерін, аңыздарын, жырларын талдау. Халық санасында батыр бейнесін жаңғыртуға, оның ұлттық мінезді қалыптастырудағы рөлін анықтауға фольклорлық дереккөздер көмектеседі. Семей – Ертіс жауынгерлері туралы деректерді сол кезеңде немесе басқа аймақтарда өмір сүрген басқа жауынгерлер туралы мәліметтермен салыстыру. Бұл әдіс олардың қызметінің жалпы белгілері мен ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Семей – Ертіс өңірінің географиялық жағдайын зерттеу, жер бедерінің ерекшеліктерін ескере отырып, әскери әрекеттерге талдау жасау. Бұл әдіс географиялық факторлардың соғыс жорықтары мен батырлардың іс-әрекетіне қалай әсер еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Жоңғар шапқыншылығы, қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуы сияқты кеңірек тарихи үдерістер аясында қарастыру. Бұл әдіс батырлардың қазақ халқының бірлігін нығайтуға қосқан үлесін, тарихтағы орнын бағалауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Қазақ халқының жоңғар шапқыншыларына қарсы күресі туралы қазақ тілінде аса көп тарихи шығармалар болғанымен, қазақ-жоңғар мемлекеттерінің қарым-қатынасы туралы еңбектер орыс тілінде жарық көрді. 1919 жылы Қырғыз /қазақ/ әскери - теңіз комитетінің жанына тарих-есептеу бөлімі ашылып, ал бір жылдан соң Республиканың білім беру комитетінің жанынан Академиялық орталық құрылды. 1925 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамы құрылды, алайда алдымен архив құжаттарынан маңызы кем соқпайтын. Қазан төңкерісіне дейінгі осы тақырыпқа байланысты еңбек жазған ірі тарихшылардың еңбегіне тоқталып өтейік. Жоңғар мемлекетінің басқару әкімшілігінде талас-тартыстар мен өміріне тоқталған тарихшы Н.Бичурин болып табылды (Бичурин, 1834:365). Ресейдің тарихымен қазақ елінің тарихын байланыстыра жазып, қазақ-жоңғар қарым-қатынасына қатысты көптеген деректер келтіреді.

Тарихшы М.Қозыбаев «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» атты еңбегінде қазақ үшін, әсіресе, шығыстан келген жоңғарлардың шапқыншылық соғыстарының тегеуріні қатты болғандығын атап көрсете келе, қазақ халқының басынан кешірген оқиғалардың ішінде жоңғар басқыншылығы ерекше із қалдырғанын атап көрсетеді (Қозыбаев, 2000:368).

В. Моисеев қазақ-жоңғар қатынастарының тарихнамасына қатысты еңбегінде «Жоңғар

хандығы жаңа ізденістердің нәтижесінде қарапайым көшпенді феодалдық мемлекет, қазақ хандығына қарағанда олардың бір орталыққа бағынуы жоғары дәрежеде еді»-деп жазады (В. Моисеев, 1988:134). Жоңғар мемлекетінің бір орталыққа бағынған мемлекет екенін жаза отырып тарихшы В. Кузнецов (Кузнецов, 1981:30) өз еңбегінде қазақ- жоңғар соғысының XVIII-ғасырдың 40-50-жылдарына тоқталады.

Қазақ-жоңғар қатынастарына қатысты Р. Айтбаева «Қазақтың ауызша тарих айту дәстүріндегі қазақ-жоңғар қатынастары» мақаласын (Айтбаева, 1992:28), ал 1992 жылы «Ауызша тарих айту дәстүрі бойынша XVIII ғ. қазақ қоғамы тарихының негізгі мәселелері» тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғап, ауызша жеткен тарихи жырлар арқылы қазақ-жоңғар қатынастарына шолу жасай келе, осы мәселені зерттеуде ауызша тарих негізгі деректердің бірі болатындығын ерекшелеп қорытындылаған.

Батырлар туралы аңыз-әңгімелер ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, халықтың тарихи жадын нығайтып, ұлттық болмысын қалыптастырды. Көптеген батырлар әлсіздер мен қарусыздарды қорғаушы ретінде әрекет етті, бұл қоғамдық келісімді нығайтуға көмектесті. Жаулардан үнемі қауіп төнген жағдайда жауынгерлер өзара көмек пен бірлікке шақырды. Батырларының жан-жақтағы майдан даласындағы атауларына сай қатысқандарын анықтап, өмірбаяны, майдан атаулары, жекпе-жек кезеңдері мен оқығаның өрбу барысы, дипломатиялық істерге араласуы және жеке қасиеттерінің көрініс беруін жан-жақты қарастырылады.

Жоңғарларға қарсы халық күресінде қазақ батыры Қабанбай батырдың ерлігі туралы тарихи жырдың кейбір нұсқаларына тақырыбы мен мазмұны жағынан талдау жасаған – Қ. Мұхамедхановтың, Б. Абылқасымовтың, Қ. Жұмаділовтың тарихи романы және басқа мақалалары мен зерттеу еңбектері бар. Аталған еңбектерде соғыс әдістері мен айла-тәсілдері, Қабанбай батырдың ерлігі, қолбасшылық дарыны тамаша суреттелген. Қазақ халқының Ресеймен қарым-қатынастарын суреттейтін, Ресей империясының алғашқы отаршылдық қадамдары, қазақ жеріндегі алғашқы ұлт-азаттық қозғалысы деп келтіреді.

Шет ел тарихшылары да Орта Азия және Қазақстанға жасалған басқыншылық соғыстарына баға беріп, жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қазақ халқының бірлігін нығайтуға қосқан үлесін тұлғалардың роліне басты назар аударады. Мәселен, зерттеуші Уилер (Wheeler, Geoffrey) «The Peoples of Soviet Central Asia» деген еңбегі советтік Орталық Азия халқы туралы жазылған. Оның бұл жұмысында XVIII ғ. 50-жж. жоңғарлардың Жетісуға жасаған шапқыншылығы көшпелілердің жасаған соңғы басқыншылығы ретінде сипатталған (Wheeler Geoffrey, 1964:27).

Жоңғар мәселесінің тарихнамасында соғыс қимылдары мен шапқыншылықтардың әлеуметтік-экономикалық зардаптарына арналған зерттеулер көптеп кездеседі. Дегенмен, қазақ батырларының ерліктері мен қазақ қоғамындағы орнын және олардың ортақ отан қорғаудағы ісіне қосқан үлесін зерттеу әліде қажет етеді.

Нәтижесі

Жоңғар хандығы Орталық Азияда құрыла салысымен-ақ қазақ даласының шұрайлы жайлауына назар аударды. Жоңғар мен қазақ жасақтары арасындағы алғашқы қақтығыстар 1635 жылы болды. Қазақ руларының бытыраңқылығын жақсы білген айлакер, опасыз жоңғарлар тұтқиылдан тосын шабуылға жиі жүгінетін. Мұндай тактика оларға жергілікті жеңістерге жетуге және ықпал ету аймағын біртіндеп кеңейтуге мүмкіндік берді. Қазақ даласының шұрайлы жайлауы көшпелілер үшін қолайлы болған Бұл туралы В. Моисеев Жоңғарияны Орталық Азиядағы «ең соңғы көшпелі империя» дей отырып, оны билеген қонтайшылар Батурдан бастап Қалден Серенге дейінгі билеушілердің сыртқы саясаттағы басты мақсаттары Шыңғыс хан кезеңіндегідей моңғол әлемінің даңқын асырып жаңа қуатты көшпенділер мемлекетін құрмақшы болды - деп атаған (Моисеев, 1991:38).

Жоңғар хандығы Орта Азиядағы иеліктерін біртіндеп кеңейтті. Қазақ жауынгерлері өз тәуелсіздігі үшін күресте ерекше қаһармандық пен ерлік көрсетті. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі ұзақ және қиын болды. Біраз жетістіктерге қарамастан, қазақтар үлкен шығынға ұшырады. Осы бір қиын-қыстау кезеңде Жоңғарларға қарсы күрес қазақ халқының рухын

шындап, ұлттық болмысының қалыптасуына ықпал етті. Қайып пен Әбілқайыр сұлтан басқарған біртұтас қазақ әскері жоңғарларға қарсы аттанды. Тарихта Аягөз шайқасы деген атпен қалған бұл шайқас қазақ пен жоңғар жасақтары арасындағы алғашқы ірі қақтығыстардың бірі болды. Белгілі тарихшы ғалым Жамбыл Артықбаев: «Аягөз түбіндегі жеңіліс Қазақ ордасының ұзақ жылғы саяси және әлеуметтік дағдарысының бастамасы болды», - деп сипаттайды.

Қазақтардың сан жағынан басымдығына қарамастан, ұйымшылдығы мен қару-жарағы жақсы болған жоңғарлар табанды қарсылық көрсете білді. Шайқас кезінде қазақ жауынгерлері ерлік пен ерлік көрсетті, бірақ хандар арасындағы келіспеушіліктер мен біртұтас іс-қимыл жоспарының болмауынан жеңіс жоңғарларда қалды. Қазақтардың жеңілу себептері. Қазақ хандары арасында терең келіспеушіліктер болды, бұл әскерлерді үйлестіруге кері әсерін тигізді. Аягөздегі жеңіліс қазақ халқы үшін ауыр соққы болды. Онда жоңғарларға сәтті қарсы тұру үшін барлық күштерді біріктіріп, күрделі әскери реформалар жүргізу қажет екендігі көрсетілген. Аягөз түбіндегі қазақ жасақтарының талқандауы қазақ халқының тарихындағы ең қасіретті беттердің бірінің басы болды. Бұл тарихта «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген атпен қалған ел басына күн туған ауыр кезең еді. әкелді. Кең-байтақ аумақтар қирап, қалалар мен ауылдар қирап, халық саны бірнеше есе азайды. Бір кездері дәулетті, берекелі болған ел айдалаға айналды. Жоңғар шапқыншылығы қазақ халқының тарихындағы ең қасіретті беттердің біріне айналды. Алайда, барлық қиындықтарға қарамастан, қазақ халқы аман қалып, кейін өз мемлекеттілігін қалпына келтірді.

Ордабасы құрылтайы және ұлы азаттық соғыстың басталуы 1726 жыл қазақ халқының тарихындағы бетбұрыс жыл болды. Биыл Ордабасыда үш жүздің – аға, орта және кіші жүз өкілдерінің басын қосқан ұлы құрылтай өтті. Бұл жиынға Жолбарыс, Сәмеке, Әбілқайыр сынды көрнекті хандар, сондай-ақ атақты билер Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билер қатысты. Жиынның басты мақсаты – қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күреске күш біріктіру. Ұзақ талқылаулардан кейін біртұтас майдан құрып, Әбілқайыр ды Кіші жүздің ханы бас қолбасшы етіп сайлау туралы шешім қабылданды.

Әбілқайырдың туының астына Бөгенбай, Қабанбай, Саурық, Наурызбай, Жәнібек, Малайсары және тағы басқа мыңдаған ержүрек жауынгерлер жиналды. 65 мыңға жуық адамы бар біртұтас қазақ әскері жоңғар иеліктеріне қарсы кең ауқымды шабуылға шықты. Бұланты мен Білеуті өзендерінің маңында болды. Атақты Бұланты шайқасында қазақ жасақтары 40 мыңдық жоңғар әскерін талқандады. Бұл жеңіс соғыстағы бетбұрыс болды және қазақ халқын күресті жалғастыруға шабыттандырды.

Ұйымшылдық пен жоғары рухтың арқасында қазақ жауынгерлері басымдыққа ие болды. Аңырақай шайқасы (1729-1730) қазақ - жоңғар соғыстары тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі болды. Бұл жай шайқас емес, 40 күнге созылған ұзақ жорық болды. Әбілқайыр ханның дана басшылығымен біріккен қазақ әскері жоңғар басқыншыларын талқандайтын жеңіске жетті. Қазақтардың жетістігі тек сан жағынан артықшылықпен ғана емес, әскердің жоғары ұйымшылдығымен де байланысты болды. Әбілқайырдың қасында Жолбарыс хан мен Төле би, Бөгенбай мен Қабанбай, Есет пен Тайлақ сынды аты аңызға айналған жауынгерлер соғысты. Аңырақай шайқасындағы жеңіс қазақ халқының рухын көтеріп, болашаққа деген сенімін нығайта түсті. Бұл жеңіс Орталық Азиядағы саяси жағдайды түбегейлі өзгертті.

Б. Кәрібаев 1723-1728 жж. қазақ-жоңғар қатынасына арнаған мақаласында осы шайқастың тарихи маңызын төмендегідей ерекшелеп, Аңырақай шайқасы – қазақ тарихында, оның ішінде XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қатынас тарихында түбегейлі бетбұрыс әкелген, елді азат етуге жол ашты деп бағалайды. Отан үшін шайқаста ұлттық тұтастықты сақтап қалған, ұлттық сан-сезімді бір саты жоғары көтерген, қазақ батырларының ролін, қазақ ынтымағының көрінісі болған, қасаң тарихи тұжырымдамаларға соққы беретін, жаңа тарихи тұжырымдамаға негіз қалайтын атап көрсетеді (Кәрібаев, 1999:31).

Толағай тауы жай ғана географиялық нысан емес, қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресінің символы. Дәл осы жерде ұлы хан Абылайдың басшылығымен болашақ Қазақ хандығының іргетасы қаланды. Қалбатау тауын өз мекені етіп таңдаған Абылай хан

жоңғар басқыншыларына қарсы тұру үшін сенімді бекініс жасады. Осы тарихи оқиғаларға орай Қалбатау маңында сол кездегі әскери ұйымды бейнелейтін топонимдер пайда болды: «Бас Қарауыл» (бас гвардия), «Орта Қарауыл» (ортаңғы ұлан) және «Аяқ Қарауыл» (тыл қорғау). Бұл атаулар дәл осы жерде, тау шатқалдарында қазақ жауынгерлерінің өз Отанын күзетіп тұрғанын еске салады (Еңсенов, 2024:2). Көптеген ержүрек жауынгерлер туған жерін қорғап, осы жерлерде жанын қиды. Олардың ерлігі кейінгі ұрпаққа үлгі болып, қазақ халқының тарихына мәңгілік енді.

Толағай маңындағы Қалбатау шайқасы 1754 жылы жазда болды. Қалбатауда соғысып, қазақ батырларымен соғысқан жау Қалбатау мен Толағай тауларынан қашып, Бекен өзенінің бойына қашады. «Қандыбұлақ» деген жер бар. Ол қалың қамыс пен тоғайлы Ертістің жағасына тығылған. Мұнда екі жақ бірдей шығынға ұшырап, шайқас жалғасты. Ойранның Ертіс жағасындағы «Ақтөбе» деген төбеде Қабанбай, Бөгенбай және басқа да қолбасшылар жауды бақылайды. Кейіннен бұл аймақ «Ойран» атауына ие болды. Осы жерлерде болған сан алуан шайқастарда Отанын ерлікпен қорғаған талай ержүрек жауынгерлер қаза тапты. Олардың есімдері қазақ тарихының шежіресіне мәңгілікке жазылды.

Қалбатау шайқасы (1754) қазақ- жоңғар соғыстары кезіндегі басты шайқастардың бірі болды. Біртұтас қазақ- қалмақ әскерінің бекіністерінің бірі Көкпекті өңіріндегі Табанды Қара жазығы Көкпекті өзенінің жағасында кескілескен шайқастар болды. Қалбатау шайқасында Көкпектідегі Табанды Қара жазығы қазақ - қалмақ әскерлерінің бекіністерінің біріне екі жақ соғысты. Сол шайқаста ерлік көрсеткендердің бірі Қалыбай батырдың ел жадында сақталып, ауызша әңгіме дәстүрімен жеткені дерек.

Қабанбай батырдың ең жақын серіктерінің бірі Уақ руының батыры Бармақ қаза табады. Осыдан кейін Толағай тауынан жауды қуып жүріп, Қалбатау шайқасында Тоқабайұлы Қазақ - қалмақ шайқасының бел ортасында жүрген Жомарт батыр Көкпекті өзенінің бойында болған шайқаста қаза тауып, сол жерге жерленген. Қалбатаудағы шайқастарға қатысқан батырлардың бірі Қаракерей Дора батыр Шаған, Қалбатау, Тарбағатай, Нәдікті бойындағы жерімізден қалмақтарды тазартуға қатысқан. Қалмақтың Сарықұл, Лаба, Күлба, Доланқара батырларымен соғысқан.

«Ойран» - Қалбатау шайқасында қалмақтардың жеңіліс тапқан жері. Ертіс жағалауы. Көкпекті ауданы, Үлгілімалшы ауылының маңында. Қалбатау шайқасы азаттық күрестің жарқын беті екені анық. Бұл шайқас 1754 жылы болды. Онда Абылай сұлтан, Бұқар, Үмбетей, Ақтамберді Жыраулар, Қазыбек, Боранбай, Төбет, Сырымбет, Қысубай. Билер, Қанжығалы Бөгенбай, Қаракерей Қабанбай, Арғын Олжабай, Тобқыты Мамай, Қабырлы Әнібек, Қожаберен, Төртүл Баймұрат, Қарауылсақ Сатыбалды, Саржомарт Сатыбалды, Танаш, Терістанбалы Сәті, Жарылғап, Уақ Бармақ, Қоңырат Төлебай, Қаракерей Қасабай, Нарбота, Желкілдек, Қазымбет, Дәулетбай, Қасай, Шынқожа, Еспенбет, Орақбай, Бостан, Арап, Кешу, Аралбай, Шүрек, Дора, Жомарт, Матай Қалыбай, Ақпантай, Шоңай, Шоңкей, Такей, Е. Жәнделі, Гауһар, Назым. Бұқар жырау мен Сұртай ақыннан ауызша тарих айту дәстүрімен Кәрібай Таңатарұлына жеткен тарихи жырда: Ұлы жүзден Жаныс Өтеген, Үйсін Райымбек, Шапырашты Наурызбай, Ботпай Сәмен, Шанышқылы Бердіқожа және тағы басқаларын атаған.

Кіші жүзден Тама Жайылған және Алшын, Жағалыбайлы, Телеу руларынан жауынгерлер келгендігі туралы мәліметтер жеткен (Құрбанғали, 1992:198). Қалбатаудағы жеңіс қазақ мемлекеттілігін нығайтудағы маңызды кезең болды. Бұл қазақтарды күресті жалғастыруға шабыттандырды және кейіннен олардың елеулі аумақтарын жоңғар билігінен азат етуге мүмкіндік берді. Қалбатаудағы, Шағандағы және басқа да шайқастардағы жеңістер қазақтарды сол жеңіске жақындатты, ол ақыры 18 ғасырдың ортасында қол жеткізілді. Қалбатау – жай ғана географиялық атау емес, қазақ халқының қайсарлығы мен қайсарлығының белгісі. Мұнда, тауда, әр тас ата-бабаларымыз өз жерін қорғаған сансыз шайқастарды есте сақтайды. Қалбатау даласында қаза тапқан батырлардың есімі біздің жүрегімізде мәңгі сақталады.

1720 жылдары Жоңғар шапқыншылығынан әлсіреген қазақ рулары бірте-бірте өз

күштерін қалпына келтіре бастады. Галдан-Церен қайтыс болғаннан кейін Жоңғар хандығының әлсіреуін пайдаланған қазақтар қарсылығын күшейтті. 1730 жылдары Абылай хан басқарған қазақ жасақтары және басқа да жауынгерлер жоңғарларға бірқатар нәзік жеңілістерге ұшырады. Жоңғар ойраттарының қазақ жеріне жасаған соңғы ірі шапқыншылықтарының бірі – 1738-1741 жылдары Сара Мәнжінің қолбасшылығымен 30 мыңдық әскердің шапқыншылығы. Алайда қазақ халқының ерлігі мен бірлігінің арқасында бұл шапқыншылық тойтарыс берді.

XVIII ғасырдың ортасына қарай Жоңғар хандығының әскери күші айтарлықтай әлсіреді. Ішкі тартыс пен Маньчжур Цин әулетінен келген сыртқы қауіп Жоңғар хандығының күйреуіне әкелді. Абылай ханның басшылығындағы қазақ жасақтары осыны пайдаланып, ақыры өз жерлерін, соның ішінде Жетісу мен Шығыс Қазақстанды азат етті. Құрбанғали Халиди келтірген деректер бойынша бұл келіссөз 1757 жылы болғаны мәлім. «Екі жақ (қазақ-қалмақ) бітімге келгеннен кейін қазақтар ақырындап ілгерлей берді. Аякөз өзенінен өтіп Алакөлге, бер жағы Зайсан, Тарбағатай тауына шейін асты» - деп келтіреді. (Құрбанғали, 1992:304).

1755-1758 жылдары Цин әскерлері Жоңғар хандығын талқандауды аяқтады. Бұл оқиға қазақ халқының өз тәуелсіздігі жолындағы ұзақ та қанды күресінің аяқталуын көрсетті. Жоңғар соғыстары күрделі де сан қырлы тарихи процесс екенін есте ұстаған жөн. Бұл мәтін оқиғалардың жеңілдетілген суретін ғана береді. Айта кету керек, жоңғар шапқыншылығына қарсы күреске үш жүздің де өкілдері белсене қатысқан. Қазақ- жоңғар соғыстарының қазақ халқына және жалпы өңірге ұзақ мерзімді зардаптарын айта кеткен жөн.

«Ақтабан шұбырынды» оқиғасы жайында сөз қозғаған Шоқан Уәлихановтың баяндауынша, 18 ғасырдың бірінші онжылдығы қазақ халқының тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі болды. 1723 жылғы оқиға халық жадында ерекше есте қалады. Жоңғар хунташысы Галдан-Церен қалың әскерімен қазақ даласына басып кіріп, бұрынғы қақтығыстары үшін қазақтар мен буряттарды қатаң жазалады. Жоңғарлар ауылдарды ойрандап, мал ұрлады, көптеген адамдарды өлтірді немесе тұтқынға алынды. Қорыққан қазақтар үйлерін, малдарын тастап, қашып кетті. Мыңдаған адамдар аштық пен суықтан өлді. Орта жүз Самарқан өңіріне, Кіші жүз Хиуа мен Бұхарға қоныс аударса, буряттар қол жетпес Болор мен Гисар тауларын пана тапты. Қазақтарға жоңғарлардан басқа Еділ қалмақтары, Жайық казактары, башқұрттар да жорық жасады (Уәлиханов, 1985:111-112).

Жоңғар шапқыншылығынан басылған қазақ жеріне Еділ қалмақтары, Жайық орыс казактары, Орал башқұрттары, Қоқан бектері, Бұқар және Хиуа хандары шабуыл жасады. Қазақ елі өз тарихында тұңғыш рет үлкен зұлматқа тап болды. Ел болып жер бетінен жойылып кете жаздады. Үздіксіз соғыс пен қирау кезеңі айтарлықтай демографиялық шығындарға, экономикалық құлдырауға және мәдени деградацияға әкелді. Бұл тақырып талай рет тарихи зерттеу нысанына айналғанына қарамастан, жоңғар-қазақ қатынастарының көптеген аспектілері әлі де жеткілікті зерттелмеген.

Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Семей – Ертіс аймағының батырлары Қабанбай Қожақұлы, Қаракерей Қабанбай, Дарабоз - батыр, дарынды қолбасшы. Азан шақыратын аты Ерасыл. Ол 1692 жылы дүниеге келген. Ол 1770 жылы Абайдың қазіргі Үржар өңіріндегі Барлық тауының етегінде қайтыс болды. Қабанбай - Найман Қаракерей руының Байжігіт тармағынан. Жеті жасында әкесі Қожақұлды, он алты жасында ағасы Есенбайды жоңғарлар өлтіреді. Он алты жасар бала жаудың ортасына кіріп, ағасын өлтірген жоңғар батырын өлтіріп кек алады. Осыдан кейін ол Зайсандағы Керейге барып, күйеу баласы Бердәулеттің қолында болады. Осы жерде қабанға батыл аңшылық жасағанына орай «Қабан батыр» атанған.

Қабанбай батыр қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық күресінің негізгі ұйымдастырушылары мен жетекшілерінің бірі болды. Аякөз шайқасына, 1723 ж. Түркістанды қорғауға, 1726 ж. Бұланты шайқасы, 1730 ж. Аңырақай-Алакөл шайқасына, кейін Шыңғыстау мен Ертіс бойындағы шайқастарға қатысып, Абылай ханның бас батырларының біріне айналды. Қабанбай батыр қазақ руларының сыртқы жауларға қарсы бірлесе күресу үшін бірігуінде маңызды рөл атқарды. Оның басшылығымен елеулі аумақтар азат етіліп, Қазақ хандығына қайтарылды. Жоңғарияға жер аударылған бірнеше мың қарақалпақты аман алып

қалды. 1752 жылы Қабанбай бастаған қазақ әскері алғаш рет Іле, Балқаш, Қаратал аймақтарын жаудан тазартуға қатысты. Осыдан кейін Қаракөл мен Нарынды, Үржар мен Қатынсаны, Алакөл мен Алені азат етіп, Бөгембайдың теріскей әскеріне қосылды. Баспан-Базар, Шорға, Маңырақ шайқастарына қатысып, Зайсан, Марқакөл, Күршім аудандарын азат етті (Кәрімхан: URL).

Қабанбай батыр көрші мемлекеттермен байланыс орнатып, белсенді дипломатиялық қызмет атқарды. 1756 ж. Жоңғар билеушісі Әмірсанды қуған қытай әскерін тойтаруға қатысты, Шонжы, Нарынқол, Кеген аймақтарын қырғыздардан қайтарып алуға қатысты. Қабанбай батыр – Қазақстанның ең ардақты халық батырларының бірі. Оның есімі ерліктің, ерліктің, туған жерге деген адалдықтың символына айналды. Қазақ хандығының тәуелсіздігі мен мемлекеттілігін нығайту жолындағы күреске өлшеусіз үлес қосты. Қабанбай батыр жай ғана тарихи тұлға емес, ол қазақ халқының ұлттық мақтанышы мен абыройының белгісі. Оның өмірі мен ерліктері халықты шабыттандырып, үлгі-өнеге етіп келеді.

Мамай батыр – қазақ халқының тарихындағы ең жарқын, аты аңызға айналған тұлғалардың бірі. Оның өмірі мен ерліктері жоңғар қамытынан азаттық үшін күрес дәуірімен тығыз байланысты. Мамай батыр Жұмағұлұлы Сырдария өзенінің жағасында дүниеге келген. Жоңғар шапқыншылығы басталғанда Тобықты руынан, туған жері Шыңғыстауды тастап, Оңтүстік Қазақстанның Сырдария алқабын паналауға мәжбүр болды. Ол өзінің батырлық қасиетін он үш жасында көрсете бастады. Жігіт жоңғарлармен шайқаста ерекше батылдық, батылдық пен ептілік көрсетіп, қазақтың батыры Қанжығалының ықыласына ие болды. Жеке жеңістерімен танылған Бөгенбай. Жоңғар шапқыншылығынан кейін үш жүз қазақ бар күш-жігерін біріктіріп, жауға қарсы шабуыл жасауға тырысты. Одан кейінгі жылдар жоңғарларға ауыр соққы болып тарихқа енген жылдар. Абылай ханмен бірге Мамай батыр бірнеше шайқастарға қатысқан. 1731 жылы Балқаш көлінің маңында үлкен шайқас болып, оған Мамай батырмен бірге қазақтың атақты батырлары Қабанбай мен Бөгенбай да қатысты. Абылай хан қазақ әскерін басқарды. Қазақ батырлары бірігіп жоңғарларды Батыс Қазақстаннан Ертіске дейін қуды. Қазіргі Абай ауданындағы Қызыл Ту ауылы маңындағы Шаған өзенінің бойында үлкен қақтығыс болып, тарихта «Шаған шайқасы» деген атпен қалды. Мамай батыр Абылай ханның ең жақын серіктерінің бірі болған. Олар қазақ жерінің тәуелсіздігі, қазақ мемлекеттілігінің нығаюы үшін бірге күресті. Мамай батыр өзінің әскери табыстарымен Абылай ханның тұғырын едәуір нығайтып, қазақ руларының бірігуіне ықпал етті.

Аңыз бойынша, Мамай батыр 102 шайқасқа қатысып, жеңіске жеткен. Олар қазақ қолбасшысы Абылай ханның Мамай батырға алмас қылыш сыйлағанын айтады. Бір қызығы, Мамай 92 жасында күресіп, жеңіске жетті. Осыдан кейін ол бес жыл өмір сүрді. 1799 жылы Мамай батыр 97 жасында Архатта қайтыс болды (Қарыұлы, 1993:URL). Мамай батыр есімі ерліктің, батырлықтың, халқына адалдықтың символына айналды. Оның ерліктері халық жырлары мен аңыз-әңгімелерінде жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Ол туралы естелік күні бүгінге дейін өмір сүріп, қазақтың жаңа буын өкілдерін туған жері үшін ерлік жасауға шабыттандырады.

Малайсары (шамамен 1700-1756) – Орта Жүздің батыры және биі. қазақ халқының тарихындағы ең көрнекті және даулы тұлғалардың бірі. Оның өмірі мен қызметі жоңғар шапқыншылығы және Қазақ хандығының құрылуы дәуірімен тығыз байланысты. Менің батырларымның ішінде Малайсары мен Баян батырлар ең биік. «Малайсары – байлығымен, батырлығымен, мінезімен, ал Баян – ақылымен, ерлігімен», – дейді Абылай. Малайсары батыр Абылайды азат етуге аттанғанда жоңғар ханы Голдан Церен оған «Тархан» атағын берді, өйткені оның бейбітшілік орнатуға ұмтылысын бағалады. Малайсары ержүрек жауынгер ғана емес, дарынды дипломат болған. Түрлі ұлт өкілдерімен тіл табыса білуі, татулыққа ұмтылуы оны Абылай ханның таптырмас кеңесшісі етті. Малайсары қазақ пен жоңғар хандықтарының арасында бейбітшілік орнатуда маңызды рөл атқарды, оның саясаты руластары арасында үнемі қолдау таппаған.

Малайсары Арғындағы Бәсентин руынан шыққан. Әкесі Тоқтауыл – батыр, күрескер, шешесі Мөлдір – қалмақ қызы, апасы Гауһар (Қабанбай – батырдың әйелі) – аты аңызға

айналған батыр қыз. Малайсары сұлтан заманынан бері Абылай ханның сенімді серігі болған. Шоканның жазбаларына сәйкес Абылай хан Малайсарының батылдығын, ақылдылығын, батылдығын жоғары бағалаған. Малайсары Ресей жеріне кіруге қарсы болды. Қазақ - қалмақ соғысын тоқтатып, екі хандық арасында бейбітшілік орнату саясатын жүргізді. Қазақ елшісі болып жоңғарларға барды. Малайсары атауы қазіргі Павлодар облысының Май ауданындағы Малайсарының туған жері, Жоңғар Алатауының батыс сілеміндегі тауға берілген.

Дәулетбай Сәтіұлы (1702-1762) – қазақ халқының жоңғар қамытынан тәуелсіздік үшін күрес дәуірімен тығыз байланысты тарихындағы көрнекті тұлға. Аты аңызға айналған Қабанбай батырдың немере інісі әрі қаруласы болған Дәулетбай Қазақстанның шығыс аймақтарын азат етуде шешуші рөл атқарды. Орта жүз найман тайпасының құрамындағы қаракерей руынан шыққан. Дәулетбай жас кезінен өзін ержүрек жауынгер, дарынды қолбасшы ретінде көрсетті. Ол көптеген шайқастарға қатысып, жеке батылдығын ғана емес, стратегиялық ойлау қабілетін де көрсетті. Дәулетбай Қабанбай батырдың сенімді қаруластарының бірі болып, әрқашан жауынгерлердің алдыңғы шебінде жүрді. Ерлігінің арқасында оның есімі Қаракерей руының ұранына айналды. Жетісу, Тарбағатай, Алтай аймақтарын жоңғарлардан азат ету жорығында. Қаракерей Қабанбай батыр басқарған қазақ әскерімен бірге тұңғыш рет Іле, Балқаш, Қаратал өңірін жаудан тазартуға қатысты.

Дәулетбай батыр ел намысын жоқтап, айбар мініп, Баспан – Базар, Шорға, Маңырақ шайқастарына қатысып, Шығыс Қазақстан облыстарын азат етті. Жазба деректерде Қаракерей Қабанбай ажалға дайындалып, немере ағасы Дәулетбайға: «Елді басқар, жаудан қорға, мен жоқ деп жауға айтпа!» деп шақырады. Қабанбай батыр қайтыс болғаннан кейін қазақ әскерінің бір қанатының басшылығын Дәулетбай қолына алады. Туған жерін сыртқы жаудан қорғап, ағасының ісін жалғастырды. Дәулетбай шебер жауынгер ғана емес, дана билеуші де болған. Ол өз халқының амандығын ойлап, қазақ руларының бірлігін нығайтуға ұмтылды.

Дәулетбай батырдың есімі ерліктің, ұлтжандылықтың, халқына адалдықтың символына айналды. Оның ерліктері халық жырлары мен аңыз-әңгімелерінде жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Ол туралы естелік күні бүгінге дейін өмір сүріп, қазақтың жаңа буын өкілдерін туған жері үшін ерлік жасауға шабыттандырады. Дәулетбай батыр Сәтіұлы Шар өзенінің жағасында жерленген. Дәулетбай батырдың туғанына 300 жыл толуына орай атамyzдың Отаны кең көлемде аталып өтілді. Дәулетбай батырдың есімі Маңырақ ауылындағы Бозшы орта мектебіне берілді Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданы.

Барақ батыр - Шүрекұлы. «Көкжал» Барақ батыр 1701-1702 жылдары Жарме өзенінің бойында дүниеге келіп, 1770 жылы жорық кезінде жау қолынан қайғылы қазаға ұшырады. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес кезеңіндегі басты тұлғалардың бірі. Оның есімі Абылай хан, Қабанбай батыр, Жәнібек батыр сынды көрнекті тұлғалармен тығыз байланысты. Тарихшы Б.Б. Кәрібаев 1723-1728 жж. қазақ-жоңғар қатынасына арнаған мақаласында осы шайқастың тарихи маңызын төмендегідей ерекшелеп, Анырақай шайқасы – қазақ тарихында, оның ішінде XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қатынас тарихында түбегейлі бетбұрыс әкелген, елді азат етуге жол ашты деп бағалайды. Отан үшін шайқаста ұлттық тұтастықты сақтап қалған, ұлттық сан-сезімді бір саты жоғары көтерген, қазақ батырларының ролін, қазақ ынтымағының көрінісі болған, қасаң тарихи тұжырымдамаларға соққы беретін, жаңа тарихи тұжырымдамаға негіз қалайтын атап көрсетеді (e-history.kz:URL).

XVIII ғасырдың басында дүниеге келген Барақ батыр жастайынан жоңғар басқыншыларына қарсы әскери жорықтарға қатысқан. Оның «Көкжал» деген лақап аты оның жарқын келбетін, батыл мінезін айғақтайды. Барақ талай шайқастарда өзін шебер жауынгер, дарынды қолбасшы ретінде көрсете отырып, көзге түсті. Жоңғар қамытынан азат етудегі рөлі ерекше атаққа ие болды. Күкжарлы мен Сарыжомарт руларының жетекші жасақтары Барақ батыр Ертістің оң жағалауы мен Алтай тауының аңғарын жау әскерлерінен сәтті тазартты. Оның әскери тактикасы мен стратегиялық ойлау қабілеті жоңғар басқыншыларына қарсы бірқатар елеулі жеңістерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Абылай ханның ең жақын серіктерінің бірі болған. Олар қазақ жерінің тәуелсіздігі, қазақ мемлекеттілігінің нығаюы үшін бірге күресті. Олардың ынтымақтастығы өзара сыйластық пен

сенімге негізделген. Барақ батыр өзінің әскери табыстарымен Абылай ханның тұғырын едәуір нығайтып, қазақ руларының бірігуіне ықпал етті (Ғабжалилов, 2008:430). Барақ батырдың есімі ерліктің, батырлықтың, халқына адалдықтың символына айналды. Оның ерліктері халық жырлары мен аңыз-әңгімелерінде жырланып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Ол туралы естелік күні бүгінге дейін өмір сүріп, қазақтың жаңа буын өкілдерін туған жері үшін ерлік жасауға шабыттандырады. Жоңғар шапқыншылығы мен Қазақ хандығының құрылуы дәуірімен тығыз байланысты қазақ халқының тарихындағы тағы бір жарқын тұлға – Ақшора батыр. Оның нақты туған және қайтыс болған жылдары белгісіз болғанымен, қазақ мемлекеттілігін нығайтуға сіңірген еңбегі баға жетпес.

Ақшор батырдың өмірбаянындағы ең белгілі эпизодтардың бірі – оның Жоңғар хандығына дипломатиялық қызметі. Бізге жеткен құжаттарға қарағанда, 1742 жылы Ақшора батыр Жоңғар ханы Көлдан Серенге қазақ елшілігін басқарған. Бұл миссияның мақсаты соғыс кимылдары кезінде тұтқынға алынған қазақ тұтқындарын босату болды. Көлдан Серен қазақтарды босатудың қатаң шарттарын алға тартты: «Қасыңа үш кісі қосып беремін, еліңе қайтып барып өзіңмен бірге «ақ үйлі» он аманат әкелесің және Қарасақалды қолыма тапсырасың, сонда ғана Абылай бастаған барлық қазақты қайтарамын», - деп шарт қойғаны жазылған. Бұл күрделі де тәуекелді талаптар еді, бірақ Ақшора батыр өз отандастарын аман алып қалу үшін кез келген құрбандыққа баруға дайын екенін көрсетіп, оларды қабыл алды.

Ақшор батыр есімі ерлік пен адалдық пен дипломатиялық қабілеттердің символына айналды. Оның өмірі мен қызметі халқына қызмет етудің жарқын үлгісі болып табылады. Оның, сондай-ақ басқа да қазақ жауынгерлерінің күш-жігерінің арқасында Қазақ хандығының тәуелсіздігін қорғауға және оның одан әрі дамуына алғышарттар жасауға мүмкіндік туды.

Жәнібек Бердәулетұлы (1714-1792) – қазақ халқының ерлігін, стратегиялық ой-өрісін, туған жерге деген адалдығын танытқан көрнекті тұлға. Оның өмірі мен шығармашылығы Қазақстан тарихындағы ең бір драмалық кезең – Жоңғар шапқыншылығы дәуірімен тығыз байланысты. Керей руының Жәнтекей руынан шыққан Жәнібек жастайынан қазақ жерінің тәуелсіздігі үшін күреске араласқан. Ол өзін ержүрек жауынгер ретінде көрсетіп қана қоймай, тамаша ұйымдастырушылық қабілетін де көрсетті. Оның стратегиялық ойлау қабілеті мен адамдарды біріктіру қабілеті оған бірқатар маңызды әскери жорықтарда шешуші рөл атқаруға мүмкіндік берді. Оның өмірбаянындағы ең жарқын эпизодтардың бірі – жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күреске қатысуы. Жәнібек Абылай хан, Қабанбай батыр сияқты көрнекті қолбасшылармен белсенді қызметтес болды. Оның батылдығы мен әскери айлакерлігі жауды жеңіп, бірқатар елеулі жеңістерге қол жеткізуге мүмкіндік берді. Жәнібектің тарихи рөлі Бердәулетұлы әскери істердің шеңберінен шығып кетеді. Ол білікті қолбасшы ғана емес, дана саясаткер болған. Оның күш-жігері қазақ жерін қорғауға ғана емес, қазақ руларының бірлігін нығайтуға бағытталды. Сонымен қатар, Жәнібек Бердәулетұлы жай батыр емес, қазақ халқының тарихына елеулі үлес қосқан нағыз мемлекет қайраткері болды. Оның есімі ерліктің, отаншылдықтың және мұратына адалдықтың символына айналды. Жарылғап батыр Түйтеұлы (1733-1784) – қазақ халқының тарихындағы қарсылық пен отаншылдық рухын танытқан көрнекті тұлға. Керннің текті әулетінен шыққан ол қазақ мемлекеттілігін нығайтуда және оның тәуелсіздігін сыртқы қауіптерден, ең алдымен жоңғар шапқыншылығынан қорғауда шешуші рөл атқарды.

Жарылғап батыр жас кезінен-ақ өзін ержүрек жауынгер, дарынды қолбасшы ретінде көрсете білді. Оның әскери жолы жоңғар басқыншыларымен кескілескен шайқас жылдарында басталды. Ол Қалба – Шаған Кебін шайқасында ерекше көзге түсіп, айқаста жоңғардың айбынды батыры Қапалды жеңген. Тәжірибелі жауды жеңу Жарылғап батырға батыл жауынгердің даңқын әкеліп, қазақ жасақтарының рухын едәуір арттырды.

Жарылғап батырдың сан қырлы талантының бір қыры ғана. Ол білікті жауынгер ғана емес, дана кеңесші, талантты шешен және харизматикалық көшбасшы болды. Оның өз руластары арасындағы беделінің жоғары болғаны сонша, ол Абылай ханның ең жақын серіктерінің біріне айналды. Олар бірігіп, қазақ руларының басын біріктіріп, сыртқы жауларға тойтарыс бере алды. Жарылғап батыр туған жерін сыртқы қауіп-қатерден қорғап қана қоймай,

қазақ халқының ішкі бірлігін нығайтуға белсене атсалысты. Ол әділдік пен адамгершілікті жақтаушы, мұқтаж жандарға қол ұшын беруге әрқашан дайын болды. Оның дана кеңестері мен істері қазақтың талай ұрпақтарына үлгі-өнеге болды. Жарылғап батыр қайтыс болғаннан кейін оның аты аңызға айналған. Ол қазақ халқының ұлы жауынгерлерінің бірі ретінде тарихта қалды, оның ерліктері халық әндері мен аңыз-әңгімелерінде жырланды. Оның жады күні бүгінге дейін сақталады, жаңа ұрпақ үшін шабыт болып табылады.

Қасабай Шәкәрул, Көктұма ауылының тумасы Алакөл өңірі. Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі қазақ батырларының бірі болды. Аты аңызға айналған Қабанбай батырдың қарулас жолдасы ретінде ол Жоңғарға қарсы күресте, әсіресе, туған жері Қасабай жерін азат ету жолындағы күресте шешуші рөл атқарды. Қасабайдың әскери жеңістері Аңырақай шайқасында және қалмақ жасақтарына қарсы Сайрам соғысында Шәкәрулының көрнекті әскери қолбасшылық қабілетін айғақтап, қазақ халқының тәуелсіздігін нығайтуға зор үлес қосты. Қасабай батырдың ерлігі жайлы Бұқар жырау былай жырлаған:

*Бар еді ел бермейтін бармақтағы,
қырқысты жан аямай Қалмақ тағы.
Қасабай, Шөрекпенен батыр Жантай,*

Айқасты ата жаумен әр жақтағы (Х.Ғабжалилов, 2008:430).

Өлке батырларының өмірі мен қызметін зерделеу бізге Қазақстан тарихын тереңірек білуге ғана емес, сонымен қатар сыртқы агрессия жағдайында мемлекеттілік пен қоғамның дамуының жалпы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Соңғы жылдар жарық көрген зерттеулердің бірінде ортағасырлар тарихының мамандары К.Пищулина, Қ. Өскенбай және Н. Атығай «Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес» атты зерттеу мақаласында бірқатар маңызды мәселелерді көтерген (Пищулина К.А., Өскенбай Қ., 2006:56). Зерттеушілер нақты тарихи деректер негізінде қазақ хандығы мен жоңғар мемлекетінің арасындағы қарым-қатынас жөніндегі зерттеулерге баға беріп өз пікірлерін білдіреді.

Жоңғар басқыншыларына қарсы күресте Семей – Ертіс жауынгерлері шешуші рөл атқарды. Олар тек әскери қолбасшылар ғана емес, сонымен бірге өз отандастарын азаттық үшін күресуге баулитын рухани тәлімгер болды. Батырлардың ерліктері қазақ халқының бірлігін нығайтуға ықпал етті. Олардың бейнесі әртүрлі рулар мен тайпаларды біріктіретін қарсылық пен тәуелсіздік символына айналды. Батырлар қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарын ұстанған. Олардың өмір жолы мен іс-әрекеті кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге болды. Семей – Ертіс жауынгерлері туралы аңыз-әңгімелер қазақ халқының рухани мәдениетін байытты. Олар тәуелсіздік үшін күрестің тарихи жадын сақтап, ұлттық болмыстың қалыптасуына үлес қосты.

Қорытынды

Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі Қазақстан тарихындағы ең қасіретті де қаһармандық беттердің бірі болып табылады. Бірнеше ондаған жылдар бойы қазақ жері Жоңғар хандығының жойқын шапқыншылығына ұшырады. Жоңғарлардың сан жағынан басымдығы мен әскери күшіне қарамастан қазақ халқы табанды қарсылық көрсетті.

Қазақтың билеушілері, билері мен батырлары қазақ мемлекеттілігін қалай да сақтап қалуға күш-жігерін барынша аямай жұмсады. Бұланты және Аңырақай шайқастары қазақ сарбаздарының жауынгерлік рухын күшейтіп, аспандата биікке көтерді. Ол шайқастардағы жеңіс халық болып топтасқанда кез келген күшті жауды жеңіп шығуға болатынын айқын көрсетіп берді. Дәл осы қиын кезеңде қазақ халқы өз көсемдерінің төңірегіне топтасып, барлық қиындықтарды жеңе білді. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес кезеңі. Басқыншыларға тойтарыс беруде олардың батылдығы, жауынгерлік шеберлігі, халқына берілгендігі басты рөл атқарды.

Отан үшін шайқаста қазақ батырлары ерекше ерлік пен ерлік көрсетті. Орбұлақ, Аягөз және басқа да шайқастар қазақ халқының қайсарлығы мен қайсарлығының символына айналды. Жоңғар шапқыншылығы Қазақ хандығы үшін апатты зардаптарға әкелді. Халықтың жаппай қуғынға түсуі. Жүздеген мың қазақ соғыс кезінде аштық пен аурудан қырылды.

Көптеген қалалар мен ауылдар жойылды, инфрақұрылым жойылды. Қазақ экономикасы күйреу алдында тұрды. Қоғам ұйымдаспады, дәстүрлі өмір салты бұзылды.

Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуында жоңғарларға қарсы күрес маңызды рөл атқарды. Ол қазақ рулары мен тайпаларының бірігуіне, ұлттық болмыстың нығаюына ықпал етті. Бұл күрестің қаһармандық беттері халықтық эпостың жасалуына негіз болды. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес тәжірибесі бізге бірлік, ерлік пен табандылық кез келген жауды жеңудің кепілі екенін үйретеді. Бұл сондай-ақ халықтың ең қиын кезеңде де өз болмысын сақтап, өз бостандығы үшін күресуді жалғастыра алатынын көрсетеді.

Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінде батырлар шешуші рөл атқарды. Олардың батылдығы, батылдығы мен әскери шеберлігі жүздеген мың адамдарды ерлікке шабыттандырды. Қазақ батырларының есімі қазақ халқының жүрегінде мәңгілік сақталып, болашақ ұрпаққа үлгі болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі

Айтбаева Р. Ауызша тарих айту дәстүрі бойынша XVIII ғ. қазақ қоғамы тарихының негізгі мәселелері: тар. ғыл. канд. авторефераты. – Алматы, 1992. - 28 б.

Бичурин Н.Я. Исторические обозрения ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. - СПб, 1834. - 3-9, 55, 62-63, 128-135, 405 б.

Wheeler Geoffrey. The Modern History of Soviet Central Asia. Morrison and Gibblimitad. – London and Edinburgh, 1964. - 272 p.

Ғабжалилов Х.М. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. - Алматы: Алаш, 2008. - Т. 10. — 430 б.

Еңсенов Қ. «Жарма-Көкпекті-Ақсуат» тарихи-танымдық және ғылыми-зерттеу экспедициясының қолжазба материалы. 30 маусым - 6 шілде 2024. 1-20 б.

Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски // В двух книгах. – Алматы: Ғылым, 2000. – кі. 1. - 420 б.

Кузнецов В.С. Амурсана. Новосибирск. 1981, - 30-40 б.

Қалбатау шайқасының тарихы. (дерек көз-<https://e-history.kz/kz/news/show/340086>).

Кәрібаев Б.Б. Шайқастың тарихи маңызы.//Қазақ тарихы. 1999, №3. - 29-31 б.

Құрбанғали Қ. «Тауарих хамса» – Бес тарих. Алматы, 1992. 304 б.

«Қабанбай батыр». (дерек көз-<https://e-history.kz/kz/prominent-figures/show/12485>).

Қарыұлы Қ. Мамай батыр. Халық кеңесі. - 1993. (дерек көз-kaz.inform.kz/news/mamay-batyr_a2234414/).

«Көкжарлы Көкжал Барақ». (дерек көз-<https://e-history.kz/kz/projects/show/23138>).

Моисеев В.А. Некоторые вопросы казахско-джунгарских отношений в советской историографии // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. - Алматы: Казахстан, 1988. - 134-150 б.

Моисеев В.А. О некоторых социально-экономических и политических последствиях борьбы казахского народа с Джунгарией. // Бөгенбай батыр. -Ақмола, 1991. - 38 б.

Пишулина К.А., Өскенбай Қ., Атығай Н. Қазақ және Жоңғар хандықтары: бейбітшілік және теке-тірес //Туған өлке. 2006. №1(6). - 51-58 б.

Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. 4 том – Алматы: Қазақ кеңес энциклопедиясының бас басылымы, 1985, 111-112 б.

БАТЫРЫ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ В ПЕРИОД ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ

Гульнур А. Абенова, Қуаныш. А. Нұрғазы*

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

Аннотация. В статье анализируется борьба Семипалатинско – Иртышского региона с джунгарами в период джунгарского нашествия, роль ханов и батыров, управлявших страной, и их вклад в укрепление единства казахского народа. В то же время мы попытались на основе генеалогических данных проанализировать подвиги казахских героев в защите независимости страны и земли от внешней агрессии. В качестве объекта исследования выступают батыры Семей-Иртыша, принимавшие активное участие в военных действиях против джунгарских захватчиков. Предметом исследования являются их военные подвиги, социальная роль и влияние на общественное сознание казахского народа. В работе использованы исторические источники, такие как летописи, хроники, фольклорные произведения, а также результаты современных исторических исследований. Методологической основой исследования стали историко-сравнительный анализ, историко-генетический метод и метод системного анализа. В результате исследования было установлено, что батыры Семей-Иртыша сыграли важную роль в укреплении единства казахского народа. Они были не только военными лидерами, но и духовными наставниками, вдохновляющими соотечественников на борьбу за свободу. Их подвиги способствовали формированию национального самосознания казахов и сохранению исторической памяти. Научная новизна исследования заключается в том, что оно представляет собой комплексный анализ роли батыров Семей-Иртыша в контексте джунгарского нашествия. В работе впервые систематизированы данные о военных действиях, в которых участвовали батыры Семей-Иртыша, а также проанализировано их влияние на общественное сознание. Результаты исследования могут быть полезны для историков, этнографов, а также для широкого круга читателей, интересующихся историей Казахстана.

Ключевые слова: Батыры Семей-Иртыша, Джунгарская война, Казахские батыры, История Казахстана, Герои казахов, Народные герои Казахстана, Казахское ханство, Джунгарское ханство.

BATYRS OF THE SEMEY-IRTYSH REGION DURING THE DZUNGARIAN AGGRESSION

Gulnur.A. Abenova, Kuanysh. A. Nurgazy*

Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the struggle of the Semey-Irtysh region against the Dzungars during the Dzungar invasion, the role of the khans and batyrs who ruled the country, and their contribution to strengthening the unity of the Kazakh people. At the same time, we tried to analyze the heroic deeds of Kazakh heroes in defending the country's independence and land against external aggression based on genealogical data. The object of the study is the batyrs of Semey-Irtysh who took an active part in the military operations against the Dzungar invaders. The subject of the study is their military exploits, social role, and influence on the public consciousness of the Kazakh people. The study used historical sources such as chronicles, chronicles, folklore works, as well as the results of modern historical research. The methodological basis of the study was a historical and comparative analysis, a historical and genetic method, and a systems analysis method. As a result of the study, it was established that the batyrs of Semey-Irtysh played an important role in strengthening the unity of the Kazakh people. They were not only military leaders but also spiritual mentors who inspired their compatriots to fight for freedom. Their exploits contributed to the formation of the national self-consciousness of the Kazakhs and the preservation of historical memory. The scientific novelty of the study lies in the fact that it presents a comprehensive analysis of the role of the batyrs of Semey-Irtysh in the context of the Dzungar invasion. For the first time, the work systematizes data on the military operations in which the batyrs of Semey-Irtysh participated, and also analyzes their influence on public consciousness. The results of the study can be useful for historians, ethnographers, as well

as for a wide range of readers interested in the history of Kazakhstan.

Keywords: Batyrs of Semey-Irtysh, Dzungar war, Kazakh batyrs, History of Kazakhstan, Heroes of the Kazakhs, People's heroes of Kazakhstan, Kazakh Khanate, Dzungar Khanate.

References

Aitbaeva R. according to the tradition of oral history, the main problems of the history of Kazakh Society of the XVIII century: narrow. science. Kand. abstract. - Almaty, 1992. - 28 p.

Bichurin N. YA. historical background oiratov or Kalmykov with XV table to present time. - SPB, 1834. - 3-9, 55, 62-63, 128-135, 405 p.

Wheeler Geoffrey. The Modern History of Soviet Central Asia. Morrison and Gibblimitad. - London and Edinburgh, 1964. - 272 p.

Gabzhaililov H. M. history of Kazakh tribes. - Almaty: Alash, 2008. - Vol. 10 - 430 p.

manuscript material of the historical, cognitive and research expedition" Zharminsky-Kokpekty-Aksuat". June 30-July 6, 2024. - pp. 1-20

Kozybayev M. K. Kazakhstan at the level of vekov: expansion and development // In two books. - Almaty: Science, 2000. book 1. - 420 p.

Kuznetsov V. S. Amursana. Novosibirsk. 1981, - pp. 30-40.

history of the Battle of Kalbatau. (source-<https://e-history.kz/KZ/news/show/340086>).

Karibaev B. B. historical significance of the Battle.// Kazakh history. 1999, No. 3. - pp. 29-31.

Kurbangali "Tauarih Hamsa" - five stories. Almaty, 1992. - 304 p.

"Kabanbai batyr".(source- <https://e-history.kz/KZ/prominent-figures/show/12485>).

Karyuly K. Mamai batyr. The people's Council. - 1993. (source- kaz.inform.kz/news/mamay-batyr_a2234414/).

"Kokzhary Kokzhal Barak". (source-<https://e-history.kz/kz/projects/show/23138>).

Moiseev V. A. specific issues of Kazakh-jungar relations in Soviet historiography //Issues of historiography and history of Kazakhstan. - Almaty: Kazakhstan, 1988. - pp. 134-150.

Moiseev V. A. on specific socio-economic and political ties of the Kazakh people with the Jungle. //Bogenbay batyr. - Akmola, 1991. - 38 p.

Pishchulina K. A., Uskenbay K., Atygai N. Kazakh and Dzungarian khanates: peace and unity //Tugan olke. 2006. №1(6). - 51-58 p.

Valikhanov Sh. Sh.collection of works in five volumes. Volume 4-Almaty: general edition of the Kazakh Soviet encyclopedia, 1985, pp. 111-112.

Авторлар туралы мәлімет:

Абеннова Гүлнур Атымтаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Абеннова Гүлнур Атымтаевна – кандидат исторических наук, Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Нұрғазы Қуаныш Аманжолұлы – докторант, Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Information about authors:

Gulnur Atymtaevna Abenova – Candidate of Historical Sciences, Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan.

Nurghazy Kuanish Amanzholuly – PhD candidate, Semey University named after Shakarim, Semey, Kazakhstan.

Редакцияға түсті 08.08.2024
Өңдеуден кейін қайта түсті 17.09.2024
Жариялауға қабылданды 27.09.2024